

OSMANLI YÖNETİMİ DÖNEMİNDE TUNUS VE CEZAYİR'İN EĞİTİM VE KÜLTÜR TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ

Tunus ve Cezâyir köklü ve zengin bir kültür tarihine sahiptir. Birçok değişik türden uygarlığa ve kültüre beşiklik eden ve Hicri I./Miladi VII. yüzyıl ortalarında İslâm topraklarına katılan bu ülkelerde Rüstemiler, Ağlebîler, Temimîler, İhşidler, Fatımîler, Zîriler, Zeyyâniler, El-muvahhidler ve Hafsîler gibi milletler Osmanlı hâkimiyetinden önce hüküm sürmüşlerdir.

XV. yüzyılda, Kuzey Afrika'da (el-Mağribu'l-Arabî) üç büyük devlet vardı: Merîniler, Zeyyâniler ve Hafsîler; bunlardan Merîniler Mağrib'de (el-Mağribu'l-Aksâ), Zeyyâniler Cezâyir'de (el-Mağribu'l-Evsat), Hafsîler de Tunus'ta (el-Mağribu'l-Ednâ) hüküm sürüyorlardı. Ancak, bu üç devlet çoğunlukla birbiriyle savaş halindeydi. Mahallî emirlikler arasında da iç çatışmalar vardı. Kuvvetli olan emirlik veya kabile zayıf olan emirlik ve kabileyi idaresine alıyordu. İç çatışmalar, kabilecilik sürtüşmeleri ve aşiretler arası kavgalar bölge halkını parçalamış ve zayıf düşürmüştü. Bu durum, ülkenin kalkınmasına, eğitim ve öğretimin gelişmesine, kültürün zenginleşmesine ve Kuzey Afrika'nın topyekün uygarlaşmasına engel oluşturunuyordu¹.

1 Cezâyir ve Tunus'taki Türk varlığının temsilcileri olan Oruc (869-924/1464-1518) ve Hızır (871-952/1467-1546) Reis kardeşler, daha önce de yerel yöneticilerle ve Hafsi-Zeyyânî devletleri hükümdarları ile ilişki içerisindeydiler; Kuzey Afrika'yı ve halkını da iyi tanıyorlardı. Batı Akdeniz'deki mücadeleleri konusunda Hafsi sultanı ile anlaşmışlardır. Yusuf'un oğlu Yakub'un Endülüslü hanımından doğma çocukları olan Oruc ve Hızır (Hayreddin) Reis kardeşlerin İshak ve Muhammed İlyas adlarında iki kardeşi daha vardı. Batı Akdeniz'de Hristiyan-Haçlıordusuna karşı savaşan Endülüslü ve Kuzey Afrikalı müslümanlara yardım ettiler ve bölge halkı ile "Din kardeşliği" sembolü altında kenetleştiler. Daha sonra mahallî yöneticilerin ve halkın isteği üzerine Cezâyir ve Tunus'a doğrudan müdahale eden Oruc ve Hayreddin Reis'ler, fetih hareketini tamamladıktan sonra bu ülkelerin hâkimi oldular. Bu konularda geniş bilgi için bakınız: Bessam el-Aselî, "Hayreddin Barbaros", 3. bas: Beyrut 1986; Abdurrahman el-Cıylâlî, "Tarihi'l-Cezâiri'l-Amm, Cezâyir 1402/1982 (2. ve 3. ciltler); Aziz S. İter, "Şimali Afrika'da Türkler", İstanbul 1956; Ercüment Kuran, "Cezâyir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti", İstanbul 1975; Hulusi Yavuz "XVI. Asır İslâm Dünyasında

Ülkeleri böyle bir durumda olan Tunus ve Cezâyir halkları, o devrin en güçlü devleti olan Osmanlı imparatorluğu'nun yönetimine girmeyi en uygun çözüm yolu gördüler. Kukû bölgesi emiri Ahmed b. el-Kâdi'nın daveti üzerine 1513 yılında Kuzey Afrika toprağına ayak basan Oruc Reis (öl. 1518) ile kardeşi Hızır (Hayreddin) Reis (öl. 1546), Tunus ve Cezâyir ülkelerinde Osmanlı hâkimiyetini tesis etmeye çalıştılar. Neticede, Suriye'den sonra, Mısır, Tunus, Trablus ve Cezâyir'i ele geçiren Osmanlılar, Kuzey Afrika'daki Zeyyânî ve Hafsi devletleri ile mahalli emirliklerin hâkimiyetini sona erdirdiler². Oruc ve Hızır Reis kardeşler 1514'de Cezâyir'i, Kaptan-ı Derya Sinan Paşa ile Turgut Reis de Tunus'u itaat altına aldılar. 1514'de ağabeyi Oruc'la birlikte Cezâyir'i idaresine geçiren Hayreddin Reis, 1534'de, Ebû Abdullah'ın oğlu ve Halefi el-Hasan'ı Tunus'tan çıkararak bu ülkeyi de kendine bağladı. Bununla birlikte Tunus şehri ancak 1574'de İspanyollardan temzilendi ve kesin olarak Türk himâyesine girdi³.

Böylece, Tunus ve Cezayir, tıpkı Müslüman İspanya (Endülüs) veya Latin Amerika gibi bir katolik İspanyol ülkesi olma eşliğindeyken Barbaros kardeşlerce kurtarılmış oldu⁴. Daha sonra 1518'de tamamen Osmanlı hâkimiyetine giren Cezâyir'e Hızır Reis (Barbaros Hayreddin) Beylerbeyi atanırken, Turgut Reis de 962/1555'de Tunus Beylerbeyi oldu⁵.

Kuzey Afrika'nın Osmanlı himayesine girmesiyle Türklér, dört yüzyıldan beri Müslümanların elinden çıkmış olan 'Akdeniz Hâkimiyeti'ni Hıristiyanlardan geri almış oluyorlardı. Zamanla Akdeniz'i bir Türk gölü haline getiren Osmanlı Devleti, Kuzey Afrika'da emperyalist

Osmanlı-Portekiz Mücadelesinin Sebepleri", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, sayı 3, İstanbul 1985, s. 56 vd; Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kanfez el-Kosantini, "el-Vârisiyye fî Mebâdi'd-Devleti'l-Hafsiyye", Ebu'l-Kasım Sa'dullah, "Ebhâs ve Arâ fî Tarihi'l-Cezâir", Cezâir 1978, ve "Tarihu'l-Cezâiri's-Sakâfi", Cezâir 1985 (2 cilt); Moulay Belhamisi, "Maritime Algerienne du XVI. e siècle jusq'au XVIII.e Siècle, Alger 1986; Yılmaz Öztuna, "Büyük Türkiye Tarihi", İstanbul 1978 (IX. cilt); Ebû Ali (el-Hasan) İbrahim el-Merini, "Unvânü'l-Ahbâr fî mâ merra alâ Bicâye"; H. Hüsnî Abdulvehhab, "Hulâsatü Târihi Tunis", Tunis 1344/1983; Hüseyin Hoca, "Zeylu Beşâiri Ehli'l-İman bi Futuhâtu Ali Osman" takdim ve tahkik, et-Tahir el-Ma'mûri, Tunis.

2 Geniş bilgi için bkz. Ercüment Kuran, "Cezâyir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti; Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'ta Osmanlı Hâkimiyeti", (doktora tezi), A.Ü. İlahiyat Fak., Ankara 1966; Robert Brunschvîng "İA", Tunisie.

3 Mehmed Maksudoğlu, "Tunus'ta Osmanlı Hâkimiyeti"; R. Brunschvîng, "İA", "Tunisîe" maddesi.

4 Ebu'l-Kasım Sa'dullah, *Tarihu'l-Cezâiri's-Sakâfi*, C. 1, s. 28-29.

5 Aynı eser, C. 1., s. 33 vd.

Ispanyollara ve Portekizlilere karşı İslâm'ın ve Müslümanların koruyuculuğunu yaptı⁶. Eğer Türkler'in müdahalesi olmasaydı, birçok Kuzey Afrikalı yazarın dediği gibi, bu kıtada ne İslâm ne de Müslüman kalırdı; belki de Endülüs'ten daha kötü duruma düşerdi.

Bu durumun farkında olan Tunus ve Cezâyir toplumları himâyeci Osmanlılarla kader birliği ettiler; düşmanlarına karşı birlikte savaştıkları gibi, ülkenin imarı ve kalkınması için de ortaklaşa çalıştılar. İslâm'ın gölgesinde, din kardeşliği bağı ile birleştiler. İslâm akidesi ve halifeye itaat sembölü çerçevesinde bağlarını güçlendirdiler⁷. Böylece, Kuzey Afrika, XV. yüzyılda idâri ve siyâsî yönlerden değişti. Bu değişiklikler sosyal ve kültürel hayatta da önemli değişiklikler olmasını zorunlu kıldı⁸.

Sinan Paşa Tunus'u bir Osmanlı eyâleti yaptı; İstanbul'a dönmeden önce, Tunus'ta, bir yeniçeri ocağı bıraktı. Sayıları 4000'i aşan bu yeniçeri ocaklarının başkanları "Ağa" adını taşımaktaydı. Ayrıca her 100 yeniçerinin başında bir "başbuğ" (bölükbaşı) vardı; başbuğların sayısı 40 idi. Yeniçeri ağasının bir kethudası, 8 çavuşu ve iki hocası (kâtibi) bir de dilmacı (tercüman) vardı. 100 çeriden kurulu bu 40 bölüğün başbuğları "Divan"da üye idiler. Ancak, ülkenin asıl yöneticisi "Beylerbeyi" idi. Başlangıçta Cezâyir Beylerbeyi'ne bağlı Kayravan Bey'i Haydar Paşa'yı Tunus'a Beylerbeyi atayan Sinan Paşa, ülkenin mâlî işlerini düzenlemek ve vergileri toplamakla görevli olarak da bir "Vatanlar" (yöre, bucak) Beyi (Âmiru'l-avtân) tayin etti. Ayrıca bir kadı ve iki kazasker bıraktı⁹. Tunus Beylerbeyliği daha sonra doğrudan Bâb-ı Âli'ye bağlandı, Beylerbeyleri de İstanbul'dan tayin olundu.

Sinan Paşa'nın Tunus'ta kurduğu düzen Hicrî 999/M. 1591'e kadar devam etti. Ancak, Tunus şehrindeki Paşa konağında ülkeyi yöneten Beylerbeylik makamının nüfuzu zamanla zayıfladı; artık duruma çeriler hâkim olmaya başladılar. Başbuğlar (bölükbaşları) büyük nüfuz kazandılar¹⁰. Neticede, yönetim 1591'de 100'er kişilik bölükleri idâre eden bölük kumandanları (dayılar) ile yüksek rutbeli subayların eline

6 M. Maksudoğlu, *Tunus'ta Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 10 vd; Sa'dullah, aynı eser, C. 1, s. s. 134, 183; Mehmet Şeker "*Tunus'ta Bulunan Türkçe Kitâbeler* (Les Inscriptions Turques de Tunis), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fak. Der., sayı IV, İzmir 1987, s. 183.

7 Hulusi Yavuz, "*XVI. Asır İslâm Dünyasında Osmanlı-Portekiz Mücadelesinin Sebepleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Der., sayı 3, s. 56-57.

8 Sa'dullah, aynı eser, C. 1, s. 135.

9 Hüseyin Gazi Yurdaydın, "*İslâm Tarihi Dersleri*", Ankara 1988, 2. bas, s. 81.

10 H.C. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 99.

geçti. Hicri 999/M. 1591 (20 Ekim Cuma günü) Divan toplantısını basan yeniçeriler idâreyi ele geçirdiler, bölükbaşları da öldürdüler. Fakat bu baskından sonra dağıldılar ve guruplara ayrıldılar; her gurubun başına "dayı" adı verilen biri geçti. Dayıların sayısı 300'e ulaşıyordu¹¹.

Dayılar, Çeriler ve Vatan Beyi'nin katıldığı bir toplantıda, dayılardan Rodoslu İbrahim Dayı Tunus dayılığına getirildi ve böylece "Dayılık" idâresi başladı¹². Ne var ki, İbrahim Dayı fazla dayanamadı; Hacca gitmek üzere ülkeden ayrıldı ve geri dönmedi; yerine geçen Musa Dayı da aynı yolu izlediğinden, 1007/1598'de Osman Dayı başa geçti. Osman Dayı ülkede asayiş sağladı ve duruma hâkim oldu. Endülüs-lülerin Tunusa göçü onun zamanına rastlar¹³.

Dayılar, yeniçeriler tarafından seçilirken, Paşa'yı Sultan tayin ederdi. Divan, tayfa ve mizan kurumlarının da yönetimde büyük ağırlığı vardı. Beyler, hocalar, veznedar vb. memurlar nüfuzlu devlet adamlarıydı.

Böylece, H. 999/M. 1591'de, önce yeniçeri ocaklarının ve yüksek rutbeli subayların baskıları sonucu kurulan ve daha sonra Bâb-ı Âli tarafından desteklenen "Tunus Dayılık idaresi", II. Murad tarafından sona erdirildi. Osmanlı Sultanı I. Murad (1612-1631) tarafından kurulan ilk dayılık sülâlesi (Muradiler) hükmünün yerini 1671'den itibaren ikinci beylik idâresi aldı. İkinci Beylik Sülâlesinin kurucusu Hüseyin b. Ali (1705-1740) dayılığı kaldırarak kendi sülâlesinin saltanatını başlattı. Bu sülâlenin idâresi Tunus'un istiklâlini elde etmesine (1956 yılı) kadar devam etti¹⁴.

Tunus'ta, Paşa rutbesinde bir beylerbeyi, daha sonra da dayı tarafından temsil edilen İstanbul hükûmeti, bu ülkede Mısır ve Cezâyir'dekine benzer bir yönetim kurdu. Tunus, beyler ve dayılar idâresinde 1881 yılına kadar Osmanlı eyâleti olarak, 1956'ya kadar da yine beyler

11 Geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1983, s. 315; Yahya Akyüz, "Türk Eğitim Tarihi" (Başlangıcından 1982'ye), Ankara 1982, ss. 47-57.

12 İ. Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, s. 16

13 Sahn-ı Sem'an, Fatih sultan Mehmed tarafından kurulan, tefsir, usul-i fikh, kelâm ve Arap dili öğrenimi yapan İlahiyat, İslam Hukuku, Arap Dili ve Edebiyatı Fakültelerini karşılıyordu.

14 Sayın Uzunçarşılı, bu tarihlerde Türkiye'deki medrese sayısının Michel Bondier'in kaydettiğinden 4-5 kat daha fazla olduğunu; zira XVI. yüzyıl sonlarında yalnızca İstanbul'da 50'den çok medrese bulunduğunu belirtir; Evliya Çelebi'nin de XVII. yüzyıl ortalarında Eyup, Galata ve Üsküdar'da 135 "dâru'l-hadis" bulunduğunu kaydettiğini hatırlatır. (bkz. Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, s. 16).

idâresinde olmak üzere Fransız müstemlekesi durumunda varlığını devam ettirdi.

1574'de Sinan Paşa tarafından Tunus'ta kurulan idâre, ülkenin yeni bir görünüm alması, birçok mimari, dinî ve kültürel eserle donatılmasını sağladı. Üç yüzyıldan fazla bir süre Osmanlı eyâleti olarak kalan Tunus'ta Türk yöneticiler, İstanbul'dakine benzer bir idâri, siyâsî, askerî, ilmî ve mâlî yapı kurdular. Osmanlı dönemi Tunus kültür ve uygarlığının kalıntılarına günümüzde bile rastlamaktayız¹⁵. Tunus ve Türkiye'deki vesîkaların, Türkçe ve Arapça kitabelerin tesbiti ile bu ülkenin belirtilen dönem tarihi hakkındaki çalışmalar Tunus'un sanat ve kültür değerlerinin, camiler, medreseler, türbeler, tekkeler zâviyeler, kaleler, burçlar, kışlalar, tabyalar, hamamlar ve eğitim-öğretim kurumlarının, sosyal müesseselerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Üçbuçuk asra yakın Türk himâyesinde yaşayan Cezâyir ile Tunus'ta Türk-İslâm kültürünün derin izleri mevcuttur. Bugünkü halk dilinde bile -bir asırlık bir süre geçmesine rağmen- çok sayıda Türkçe kelime vardır. Halkın önemli bir bölümünün Türk asıllı olması ve bir "Türk

15 Mehmed Maksudoğlu, "Tunus'ta Dayıların Ortaya Çıkışı" (Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der., C. XIV, Ankara 1967) başlıklı makalesinde bu ilişkilerin tarihi hakkında şunları yazar: "Tunus'ta hüküm sürmekte olan Hafsi devleti ile Türkler arasındaki ilişkiler Oruc ve kardeşi Hızır Reis'in Tunus'a gelmesiyle başlar. Hafsi devletinin 24. sultanı Ebû Abdullah Muhammed ile Oruc ve Hızır Reisler arasında yapılan antlaşmaya göre, bu iki Türk denizcisi Tunus limanlarında kalabilecekler; bunun karşılığında Hafsi sultanlarına, Avrupalılarla yapacakları deniz savaşlarında elde edecekleri ganimetin 1/5'i verecekler" (s. 189). Türk denizcileri-Oruc ve Hızır Reisler- antlaşmanın gereğini yerine getirerek ganimetin 1/5'i Hafsi sultanına verdiler; Hafsi sultanı bundan çok memnun oldu ve onlara bir savaş gemisi hediye etti. Ancak, halkın ve ulemânın isteği üzerine, İspanyollarca işgal edilen Bicâye'yi kurtarmak üzere saldırıya geçen Oruc ve Hızır Reis kardeşler, artık tahtı için bir tehlike arzettiğini sanan Hafsi sultanı-antlaşma şartlarına aykırı olarak-yardım etmedi, Bicâye şehri de emperyalist İspanyollardan alınamadı. Bu duruma çok üzülen Hayreddin (Hızır) Reis, kendisiyle birleşen Muslihiddin ve Kurt Ali Reislerle 28 gemiyi Tunus üzerine gönderdi, kendisi de arkadan geldi. Bu sırada Hafsi sultanı ölmüş, yerine oğlu Hasan b. Muhammed geçmişti.

Kanunî sultan Süleyman ile görüşmek üzere, Sultan'ın emriyle İstanbul'a gelen Hayreddin Reis, dönüştü Benzert'e uğradı, Tunus'u hiçbir direnme ile karşılaşmadan teslim aldı. Sultan Hasan yakınlarıyla birlikte Tunus'tan kaçtı. Herhangi bir mukavemet görmeden Tunis şehrine giren Hayreddin reis, Osmanlı sultanı adına hutbe okuttu ve sikke bastırdı (Hicri 936/Miladi 1529). Ne var ki, Hayreddin Reis'in Tunus'u fethi kısa sürdü; kaçak sultan Hasan'ın yardım etmesiyle 20.000 bin kişiyle Tunus'a giren Charles Quint ülkeyi Türkler'den geri aldı; (bkz. Maksudoğlu, aynı makale, s. 189-190; *Kitabu Gazavâtı Oruc ve Hayreddin*, Nureddin Abdulkadir neşri. s. 97-99); İbn Ebi Dinar, *el-Münis fi Ahbârı İfrikiyye ve Tunis*, Tunis 1350, s. 167; A.S. İter, adı geçen kitap, s. 125; Yılmaz Öztuna, "Başlangıcından Zamanımıza Türk Tarihi, Hayat yay. İst. 1965, C. VIII, s. 206 vd.

Azınlık Topluluğu" olarak varlığını sürdürmeye gayret sarfetmesi, bu ülkelerde Türk-İslâm kültür unsurlarının uzun süre yaşamasını sağlayan faktörlerin en önemlisidir.

Gerçekte, Tunus'un İslâm kültür ve uygarlık tarihinde önemli yeri vardır. Hicrî I. yüzyılın ortalarında İslâm devleti topraklarına katılmış, Kuzey Afrika'nın ilim ve irfan, kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olarak günümüze kadar gelmiştir. Kayravan Ukbe b. Nafi' Camii, Sâhibu Abadile Mescidi, Zeytuniye Üniversitesi ve benzeri eserleriyle sanat ve kültür tarihine adını yazdıran Tunus'ta Osmanlılar döneminde çok canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Ülkede, İstanbul'dan gelen göçmenler, çeriler, hanefî ilim adamları, kadılar, fakihler ve kazaskerler ile yerli halk arasında "din kardeşliği" bağı çerçevesinde kurulmuş güçlü bir beraberlik vardı. Aynı şekilde Araplar, Türkler ve göçmen Endülüslülerden oluşan halk zengin bir kültür meydana getirdiler. Ancak, yönetimin Türkler'de olması hanefî mezhebine mensup âlimlerin İstanbul'dan gelip Tunus'a yerleşmesi Anadolu kültürünün ve hanefîlik mezhebinin burada yayılmasına sebep oldu. Özellikle Tunus dayılarından Yusuf Dayı (öl. 1047/1637) hanefîlik mezhebi doğrultusundaki eğitim-öğretimin ülkede yayılmasına destek oldu. Bu gaye ile, yaptırdığı camiın yanına bir medrese inşa ettirdi. Bunu öteki camiler ve medreseler izledi¹⁶.

Aslında, Türkler tarafından Cezâyir ve Tunus'ta kurulan yönetim, genel görünümü itibarıyla Osmanlı devlet düzeninin karakteristiğine sahipti. 1516 veya 1518'li yıllarda Cezâyir'i 1534'lerde de Tunus'u Bâb-ı Âli'ye bağlayan Barbaros kardeşler ve Hayreddin-Sinan Paşa'lar, Osmanlı imparatorluğunda bulunan eğitim-öğretim, idâri ve kültürel kurumların benzerlerini fethettikleri bu ülkelerde kurmaya çalıştılar; ülkenin dört bir yanında idâri, askerî, mâlî ve ilmî kurumlar kurdular. Bölge halkının kalkınması ve uygarlaşması yolunda çeşitli çalışmalar yaptılar. Cezâyir kültür tarihi yazarlarından Ebû'l-Kasım Sa'dullah bu durumu şöyle ifade eder: "Her Cezâyirli'nin bu dönem -Osmanlı hâkimiyeti dönemi- eğitim ve kültürünün bıraktıkları ile övünmesi lazımdır; çünkü, Cezâyirli'nin Arap-İslâm Toplumu'nun tarih ve uygarlık yolundaki hareketine katılmasını sağlayan bu dönem kültürü oldu"¹⁷.

xxx

Ne varki, Osmanlı Dönemi Tunus ve Cezâyir kültür tarihi yeterince incelenmiş değildir. Arapça ve Fransızca yazılmış bazı genel kültür tarihi

16 M. Maksudoğlu, *Tunus'ta Dayıların Ortaya Çıkışı*, s. 193.

17 İbn Ebî Dinar, *el-Munis...*, s. 180; Maksudoğlu, aynı makale, s. 195.

kitapları varsa da, bunların değerlendirmeleri, tıpkı bölgenin siyasi ve idari tarihinde olduğu gibi, birbirinden çok farklıdır ve subjektif özelliklidir. Bazıları o dönem eğitim ve kültürünü büyük övgülerle anlatırken, bir kısmı da Tunus ve Cezâyir'in Türk hâkimiyeti devrinde geri kaldığını, hemen hiçbir gelişme göstermediğini, fikrin ve ilmin durakladığını, halkın yokluk ve cehalet içinde yaşadığını söylerler. Tevfik el-Medenî, Abdurrahman el-Ciyâlî, Bu'abdeli, Moulai Belhamisi, Hüseyin Hoca, H. Hüsnî Abdülvehhab, Bessam el-Aselî ve benzeri yazarlar Türklerin Kuzey Afrika'nın inarına, sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınmasına gereken önemi verdiğini, sanat ve kültürü geliştirdiğini, eğitim ve öğretimi yaygınlaştırdığını, memleketin her tarafını eğitim-öğretim kurumlarıyla donattığını, Türk idârecilerin ilmi ve kültürel faaliyetleri devamlı olarak teşvik ettiğini, ilim adanlarını maddeten ve mânen desteklediğini söylerlerken, herhangi bir eleştiride bulunmazlarken; P. Boyer, de Grammont, Ebu'l-Kasım Sa'dullah ve benzeri yazarlar da bu dönem Tunus ve Cezâyir'i hakkında karanlık bir daire çizerler. Arapça bilmeyen ve sadece kişisel yararlarını düşünen Türk yöneticilerin câhil kimseler olduklarını, ilme ve kültüre yatkınlık göstermediklerini ve bu ülkeleri geri kalmışlığa terkettiklerini söylerler. Bu arada, Tunus'lu tarihçi Abdülcelil Temimî ve eleştirel eser sahibi öteki yazarlar sözkonusu dönem Tunus ve Cezâyir kültür tarihini objektif olarak ele almaya çalışmışlardır. Her üç yönde yer alan yazarları ve eserlerini çalışmamızda sık sık zikrettik.

Osmanlı hâkimiyeti dönemi Tunus ve Cezâyir kültür tarihini, eğitim ve öğretim modelini, ders plan programlarını, sanat ve edebiyat eserlerini müstakil olarak ele alan bir eserin varolduğunu-araştırdığımız kadarıyla- bilmiyoruz. Ancak bu ülkelerin genel tarih, siyasi tarih, iktisadi tarih ve kültür tarihi kitaplarında Osmanlı dönemi hakkında genel bilgiler verilmektedir. Tunus ve Cezâyir'in henüz yarım yüzyıl önceye kadar müstemleke ülke durumunda olmaları, millî dillerini yeterince bilememeleri ve Arapça kaynaklardan yoksun olmaları, daha önce yazılmış arapça eserlere ulaşamamaları, arşiv belgelerini tanımama, onları, Osmanlı dönemini ayrıntılı olarak ele alan müstakil eser yazmaktan engellemiştir. Osmanlı dönemi Kuzey Afrika kültür tarihinin "kaynaklar yönünden incelenişi" konusuna daha önce özel bir çalışma ayırdığımız için, burada sadece bir kaç nokta üzerinde duracağız:

Cezâyir milleti tarihini yeniden yazmaktadır ve başlangıç olarak da Türklerin bu ülkeye ayak basışını almıştır. 1956'larda istiklalini kazanan Tunus'un durumu da aynı seviyededir. Gerek Tunus gerek Cezâ-

yir tarihçileri içerisinde Osmanlı dönemi ile ilgilenenler oldukça azdır. Tunus'ta Abdülcelil Temimi bir Osmanlı tarihçisi olarak kendini tanıtırken, Cezâyir'de Tevfik el-Medenî, Mevlüt Kasım, Ebu'l-Kasım Sa'dullah, Bû Aziz Yahya ve Moulai Belhamisi Osmanlı dönemi Cezayir tarihi çalışmaları ile tanınırlar. Abdurrahman el-Ciylâlî "Cezâyir Genel Tarihi" (Tarihu'l-Cezâiri'lÂmm), Sa'dullah ise "Cezâyir Genel Kültür Tarihi" (Tarihu'l-Cezâiri's-Sakâfi) adlı eserlerinde Osmanlı dönemini birer ciltlik bir bölüm halinde ayrıca ele almışlardır. Osmanlı idâresinin ülkede kurduğu çeşitli kurumlar ve özellikleri bu eserlerde genel çerçevede ele alınıp tanıtılmaya çalışılmıştır. Eğitim-öğretim kurumları, medreseler, mescidler, tekke ve zaviyeler, vakıflar, saraylar ve kışlalar genel ifadelerle mevzu bahis edilmiştir. Türkler tarafından Tunus ve Cezâyir'e getirilen ilim ve fikir adamları, şeyhler, kâdılar, müftüler ve tarikat erbâbı ile nakşibendilik ve kadirilik gibi tarikatların faaliyetleri bu yazarların genel bakışına giren öteki konuları oluşturmuştur. Okutulan dersler ve ders kitapları ile çeşitli yerleşim merkezlerinin ilmi ve kültürel düzeyi ayrıca zikredilmiştir. Üçyüzyıllık bir kültür tarihini böyle genel çerçevede ele almak, takdir edileceği üzere, genel hükümlere götürecektir. Ancak Tunus ve Cezâyir kültür tarihini, idârî taksimâta uygun olarak, ayrı ayrı ele alan müstakil ve derinlemesine araştırmalar yapılabilmesi için bu genel karakterli kültür tarihi kitaplarına ihtiyaç vardır ve büyük bir ihtiyacı karşılamaktadır. Bunlar özel nitelikli incelemelere kaynak oluşturacaktır. Aynı düşünce ile, biz de, sözkonusu dönem Tunus ve Cezâyir kültür tarihini -şimdilik kaydıyla- genel çerçevede ele aldık.

Ancak, Osmanlı dönemi Tunus ve Cezâyir siyâsi ve kültür tarihi-tekerrarlıyoruz- yeterince incelenmiş değildir. Kuşkusuz bunun birçok sebebi vardır; en önemlisi ise Arapça kaynakların azlığıdır. Yakın zamanlara kadar Cezâyirli ve Tunuslu yazarlar ülkelerinin bu dönem tarihi ile fazla ilgilenemediler. Türkiye'de de durum aynı idi. Onun içindir, ki, Osmanlı idâresindeki Cezâyir ve Tunus'un kültür tarihinden söz etmek için, seyahatnameler ve terâcim kitaplarının yanı sıra, tasavvuf kitaplarına, şürlere, nahiv ve fıkıh kitaplarına, edebî eserlere ve dinî ilimlerle ilgili şerh kitaplarına müracaat etmek gerekir. Hüseyin Hoca, eş-Sıba'u'l-Kâfi, İbnu'l-Fâkûn, İbn Meryem, el-İyâdi, el-Betyevî, İbn Süleyman gibi seyyah ve biyografi yazarlarının kitapları ile Abdülcelil et-Temimi, Sa'dullah, Tevfik el-Medenî, Moulai Belhamisi ve İbn Ammar'ın müellefâtı, İbn Ali'nin şürleri, el-Bûni'nin şerhleri bu dönem kültür tarihi hakkında bilgi veren eserlerdendir¹⁸.

18 İbn Ebî Dinar, *el-Munis*, s. 179.

Osmanlı devri Cezâyir ve Tunus kültür tarihinin gölgede kalmasının veya yanlış değerlendirilmesinin ikinci önemli sebebi, millî tarihi ile ilgilenmeyen ve millî dilini yazı dili olarak kullanamayan Cezâyirli ve Tunuslu yazarların genellikle sömürgeci Fransız yazarların yazdıklarına dayanarak görüş belirtmeleridir. Sömürgeci fransız kültürünün tesirinde yetişmiş olan ve onun etkisiyle düşünen bu kişilerin incelemeleri çoğunlukla Osmanlılara durmadan taş atan, onları vahşi kültürlü, istibdat siyâsetli ve bozuk maliyeli yöneticiler olarak gösteren Fransızların söylediklerinin tekrarı durumundadır; Osmanlıyı kötümekle yetindiler, o devrin siyasi, ilmi, iktisadî ve kültürel tarihini kötü gösterdiler.

Oysa, Fransız yazarlar, bu iki ülkenin tarihi ile ilgili çalışmalarında, genellikle konsoloslarının ve tâcirlerinin yazdıklarına dayanıyorlar ve özellikle bu iki ülkeyle olan ekonomik ve ticarî ilişkileri, Hıristiyan esirlerinin durumları üzerinde duruyorlardı. İtalyan, İspanyol, İngiliz ve Portekizli yazarların takib ettikleri yol da bu idi.

Cezâyirli ve Tunuslu âlimlerin –Türk idâresi döneminde– yazdıkları dinî, siyâsî, iktisadî ve kültürel hayatla ilgili gayri matbu ve matbu kitapların, çeşitli vesikaların ve ârşiv belgelerinin kaybolması da Osmanlılar idaresinin Tunuslu ve Cezâyirli çağdaş araştırmacılarca yanlış değerlendirilmesine sebep olmuştur. Fransızca yazılan bu dönem kaynaklarının muhtevaları ve müelliflerinin tutumları dikkate alındığında, söz konusu kitapların ve belgelerin kaybolmasının sebepleri kolayca anlaşılır. Ne yazık ki, Tunus ve Cezâyir tarihinin birçok en önemli kaynaklarına ve belgelerine bugün Avrupa başkentlerindeki kütüphanelerde rastlıyoruz¹⁹.

Bu durumda, Cezâyir ve Tunus'un Osmanlı dönemi siyâsî ve kültürel tarihinin yazılmasında öncelikle Arapça kaynaklara yönelmek, Arapça eserlere dayanmak, Arapça yazılmış belgelere isnad etmek, Avrupalıların yazdıklarını da açıklayıcı veya yardımcı malzeme olarak kullanmak lazımdır. Ancak, Arapça kaynaklar azdır ve Osmanlı dönemi Kuzey Afrika tarihi hakkında yazılmış Batı Dillerindeki eserlerle yarışacak durumda değildir. Bununla birlikte, gerek Seyahatnâmeler ve terâcim kitapları, gerekse dinî ve aklı ilimlerle alakalı olarak yazılmış kitaplardan yararlanmak, arşiv belgelerini yeterince kullanmak sûretiyle bu dönem tarihini yazmak icabeder²⁰. Ayrıca Osmanlıca vesikalarla

19 Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Türk Tarihi*, C. VIII, s. 208.

20 Maksudoğlu, aynı makale, s. 196-7.

Türkiye, Tunus ve Cezâyir kütüphanelerinde ve araştırma merkezlerinde bulunan yazma eserlere müracaat etmeyi unutmamalıdır. Zira, bu yazmalar ve vesikalar Cezâyir ve Tunus'un 3 yüzyıldan fazla bir süreyi içine alan tarihinin siyâsî, idârî, iktisâdî, askerî ve kültürel yönlerine ışık tutmaktadır.

XXX

Cezâyir ve Tunus'un Eğitim-Öğretim Düzeni:

Cezâyir ve Tunus'un eğitim-öğretim düzeni; bu konudaki araç ve gereçleri, plan ve programları, Osmanlı devrinde, İmparatorluk merkezindeki eğitim-öğretim sisteminin benzeri durumundaydı. Her iki ülkenin genel ve özel kütüphanelerindeki, ilim ve kültür, inceleme ve araştırma merkezlerindeki matbu ve gayri matbu edebî, tarihî, dinî eserler ile mevcut vesikaların incelenip değerlendirilmesi, Osmanlı Eğitim yapısının Cezâyir ve Tunus'un eğitim modelinin motoru veya yönlendirici unsuru olduğunu ortaya koyacaktır. Bunun açık belgelerinden birisi, aradan birbuçuk yüzyıllık sömürgecilik döneminin geçmiş olmasına rağmen, Cezâyirli ve Tunusluların 25 %'nin Türk asıllı olduğunu övünerek söylemesi, sosyal ve kültürel hayatta Türk kültürünün varlığını hissettirmeye devam etmesi, halk dilinde binlerce Türkçe kelimenin yaşamasıdır. Evde, çarşı ve pazarda, idarede, askeriyede, eğitim ve öğretimde, halk dilinde yaşayan Türkçe kelimelerin 3000 ile 6000 arasında değiştiği ifade edilmektedir. Tencere, tava, oda, bahçe, baklava, börek, çörek, baba, abla, teyze, sarı, kara, helva, çizme, bostan, halı, efendi, bey, ağa, paşa, dayı, haznedar, çavuş, onbaşı, odabaşı, küçük, doğru, nişan, yavaş yavaş, saray, çeşme, kasaba, hanım, cezve, çuval, çeyiz, zengin, fidan, güzel, ispanak, ateş, barut, vapur, dondurma, çaycı, kahveci, evci, bakkal, kasap, lokum, sarma, dolma vb. kelimeler bunlardan birkaçıdır.

Gerek Cezâyir'de gerekse Tunus'ta eğitim-öğretim bölgesel (cihevî) olup bazı yerleşim merkezlerinde toplanmıştır. İklimi ve cihevî bir eğitim-öğretim uygulamasının olmasında şu faktörler etkili olmuştur:

1. Hicrî 9 ve 10. yüzyıllarda gerçekleşen göç olayı; Hıristiyan İspanyanın şiddetli zulmüne dayanamayan Endülüslü Müslümanlar Kuzey Afrika ülkelerine hicret ettiler. İspanyol zulüm ve katliamından kaçan Endülüslü göçmenler Fas-Tunus ve Cezâyir'in sahil şehirlerine yerleştiler. Malları ve mülkleri ellerinden zorla alınan Endülüslü göçmenler bölgenin sahil şehirlerinden Fas, Cezâyir, Tunis, Vahran, Bicâye, Sfaks, Sûs, Annabe, Mustaganem, Benzert, Till ve Dillis'e yer-

leştiler. Ancak, bu göçmenler Kuzey Afrika ülkelerinin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilediler. Hem Cezâyir'de hem de Tunus'ta "Haçlı zihniyeti"ne özellikle de Hıristiyan İspanyollara karşı mücadele etme anlayışını başlattılar. Endülüs İslam kültür ve medeniyetine ait birçok unsur taşıdılar. Beraberlerinde getirdikleri kitaplar ve âlimlerin naklettikleri ilim serveti Kuzey Afrika ülkelerinin sosyal ve kültürel yapısını hissedilir derecede etkiledi ve yükseltti. Ancak gerek sosyal yaşantıda gerekse ekonomik yapıda birtakım sıkıntılar ortaya çıktı, fakirlik arttı. Herşeye rağmen, Endülüslü göçmenler, bugün bile birçok alanda açıkça görüldüğü gibi, bölgeyi sanat ve mimari, tıp, musikî, ilim ve kültür, tarım ve ticaret yönlerinden etkileri altına aldılar, eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasına, kültür düzeyinin yükselmesine katkıda bulundular.

2. Cezâyir ve Tunus'taki Türk varlığı; Osmanlı fethinden sonra İstanbul hükûmetince gönderilen askerlerin, ilim ve din adamlarının bu ülkelere gelip yerleşmesi, öteki alanlarda olduğu gibi, eğitim-öğretim yapısında yeni bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu. Doğu İslâm Uygarlığının temel ilkelerini, yerleşme ve yaşama yollarını eyâletlerine de taşıyan Osmanlılar, Müslüman Batı'nın Doğu kültür ve medeniyetini, ilim ve sanat hayatını tanımasını sağladılar. Daha doğrusu Batı Müslüman toplumunu Doğu Müslüman toplumuna yaklaştırdılar ve bağladılar; Doğu ve Batı Müslüman medeniyetini kaynaştırdılar. Giyim ve kuşamdan, yeme ve içmeden, sanat ve ziraattan, siyâset ve idâreden tutun da eğitim-öğretime varıncaya kadar Doğu İslam Kültür ve Uygarlığını bu ülkelere taşıdılar. İstanbul'dan gönderilen âlimler, fakihler, müftüler, kâdılar, kazaskerler ve hanefî mezhebine mensup öteki ilim ve tasavvuf erbabı, imamlar ve vâizler, müderrisler ve hocalar, tarikat şeyhleri yoluyla Hanefilik, Anadolu tarikatları olan Kâdirîlik, Nakîşibendilik, Mevlevîlik tarikatları bölgede tanınmaya ve yayılmaya başladı. Bu kişiler Bâb-ı Âli tarafından uygulanan eğitim-öğretim modelini buralara soktular. Onların gelişile birlikte ilim ve kültür hayatı canlandı, çok sayıda âlim yetişti, gerek örgün eğitim kurumları gerekse örgün olmayan öğrenim merkezleri ülkelerin her yerine yayıldı.

3. Hıristiyan-Yahudi unsuru; Cezâyir ve Tunus, Osmanlı idâresinde, kıyı şehirlerinde yahudi ve hıristiyan kaynaklı birçok Avrupa denizcilik olayına sahne olmuştur. Özellikle uzun yıllar devam eden deniz savaşları yoluyla, yahudi ve hıristiyan denizcilerini tanıyan Kuzey Afrika Halkı ile Avrupalılar arasında karşılıklı etkileşim olayı gerçekleşti. Tâcirler, çeşitli zanaat ve meslek adamı, fikir sahipleri birbirleriyle tanış-

tilar ve konuşular, fikir ve kültür alış-verişinde bulundular. Aynı alış-veriş Kuzey Afrika ülkelerindeki ve İspanya-Portekiz ve İtalya hapis-hanelerindeki esirler yoluyla da olmuştur. Alınan esirlerden birçoğu İslam'ı kabul etmiş, dil, din ve cinsiyet itibariyle "Osmanlı" olmuştur.

Türk yöneticiler, Cezâyir ve Tunus'ta, Osmanlı İmparatorluğundaki eğitim-öğretim düzenini kurmaya çalıştılar. Bir yandan Anadolu'dan hanefî mezhebine mensup âlimleri, müftileri ve müderrisleri getirip İmparatorluk merkezindeki eğitim-öğretim modelini Tunus ve Cezâyir'de yerleştirmeye gayret sarfederlerken, bir yandan da ülkenin dört bir yanına medreseler, câmiler, zâviyeler, kur'an kursları açarak, vakıflar kurarak ilim ve kültürün yaygınlaşp gelişmesine çaba sarfettiler. Bu yönde bir dizi tedbir aldılar. Mesela Hayrettin Paşa, Tunus'ta, bir emirle öğretimin genel ilkelerini açıkladı. Onun bu "emir-nâme"si, 26 Aralık 1875'de Sadık Bey tarafından yenilendi. Eğitim ve öğretim esasları 67 madde halinde açıklandı; öğretmenlerin hak ve vazifeleri ile öğrencilerin görevleri ve hakları birer birer belirlendi²¹. 1872'de Ezher Üniversitesi'nde alınan bir kararla belirlenen dersler 11 klasik ilmi kapsıyordu. İşte sözkonusu kararla kabul edilen bu dersler, Tunus'ta da Tunus Büyük Câmii'nin programına aynen alındı. Buna göre Tunus Ulu Câmii'nde veya Büyük Cami'(el-Câmiu'l-Kebir)'nda şu dersler okutulmaktaydı: Tefsir, hadis, fıkıh, siyer, tevhid, kıraat, tecvid, usul-ü fıkıh, farâiz, tasavvuf ve dil ilimleri.

Öte yandan, Mehmed Bey, Ali Bey ve oğlu Hüseyin Bey, beylikleri döneminde, Tunus'un ilim ve kültür hayatına canlılık getirdiler. Söz konusu Beyler ile Mami Dayı ve Ali Dayı ülkede mekteblerin (kur'an kursları) ve medreselerin yaygınlaşmasına çalıştılar. Kendi adlarına medreseler kurdular, câmiler bina ettiler ve vakıflar tesis ettiler. Bâcce'deki Ali Bey medresesi, aynı şehirdeki Mami Dayı medresesi ve Vakfı, Ali Dayı medresesi ve Vakfı, Mehmed Bey Medresesi bunlardandır²².

Hüseyin b. Ali Bey, kendi adıyla anılan medreseyi ve vakfı yaptırdıktan sonra, Bâcce medreselerini düzenledi; öğrencilerine yardım etti ve onları ilim öğrenmeye teşvik edici faaliyetlerde bulundu. Medreselerde okutulan dersleri programladı ve belli bir düzene koydu. Medreselerde ders veren müderrisleri ve şeyhleri o çağda meşhur olan çeşitli ilim dallarında derinleşmeye ve dersler vermeye yöneltti. Seçip desteklediği bazı müderrisler ve şeyhler ün yaptılar; Muhammed es-Seb'i, Hamide el-

21 Maksudoğlu, aynı makale, s. 198-202.

22 M. Şeker, *Tunus'ta Bulunan Türkçe Kitâbeler*, s. 183.

Müfti, Muhammed b. Al-i, Ahmed b. İmrân, Muhammed b. el-Mağribî, Muhammed et-Tuvâtî, Osman el-Avrasi vb. bu âlimlerdendirler²³. Bu şahıslar Bâcce'nin en meşhur âlimleriydiler. Aynı şekilde Hüseyin Bey, devletinde şeri görevlere atadığı bazı fakihleri ve kâduları da ünlü kişiler yaptı. Yargıtay Başkanlığına tayin ettiği eş-Şeyh Ali Şuayb, bölge mahkemesi reisliğine getirdiği eş-Şeyh Ahmed b. Nureddin, eş-Şeyh Yusuf el-İmam bunlara örnek teşkil ederler²⁴.

Tunus Beylerinden Ahmed Bey ise, din öğretiminin merkezi durumunda olan Ulu Camii (veya Büyük Cami)'nin derslerini düzenledi. 27 Ramazan 1258 (1 Kasım 1842)'de ilan edilen bir "mensur" veya "mualaka" ile Ulu Cami'in plan ve programlarını yeniledi. 2000 öğrencinin okuduğu bu camide 15 hanefi, 15'i de mâliki olmak üzere 30 hoca (öğretmen) vardı. Her öğretmen hergün 2 saat ders verirdi; Perşembe ve cuma günleri ders yapılmazdı. Bu öğretmenlerin yevmiyeleri 2 piastr idi. Biri mâliki diğeri hanefi olan iki müfettişi vardı ve bunlar 100'er piastr aylık alırlardı; bunlara "şeyhu'l-islâm" veya "nâzir" adı verilirdi²⁵.

Eğitim-öğretim kurumlarının başlıcaları mescidler, zâviyeler, kur'an kursları ve medreselerdir. Medreselere kur'an kursundan mezun olanlar gelirlerdi. Medreselerdeki öğrencileri, Tunus Ulu Camii'nden mezun olan hocalar okuturlardı. Ulu Cami'nin yönetimi Halk Eğitimi Genel Müdürlüğüne bağlı bir Cemiyet'in elindeydi. el-Asfûriye medresesi ülkede kur'an kursu öğreticisi yetiştiren yegane medrese idi²⁶.

Osmanlı devrinde Tunus'ta ilmî faaliyetin en hareketli, kültürel çalışmaların en yoğun olduğu yerler başkent Tunis, Bâcce, Kayravan, Sûs, Sfaks ve Cerbe gibi şehirlerdi. Özellikle Kuzey Afrika'da en eski ve

23 M. Şeker, aynı makale, s. 185.

24 Sa'dullah, aynı eser, C. I, s. 181.

25 Geniş bilgi için ayrıca bkz.: Muhammed el-İyadî el-Bâci, *Mefâtihu'n-Nasr fîta'rif bi ulemâi'l-Asr*; H.H. Abdülvehhab, *Hulûsatu Tarihi Tunis*, Huseyn Hoca, "Zeylu Beşâiri Ehli'l-İman..."; Abdülaziz Devletli, "Tunis Hafside", (doktora tezi); B. Brunschving, "Quelques Remarques historiques sur les Medressas de Tunisie, Revue Tunisienne, 1931, pp. 271-285; Muhammed el-Habib b. el-Hoca, "el-Hayatu'sakâfiyye bi İfrikîyye Sadra'd-Devlai'l-Hafsiyye", en-Neşretu'l-ilmîyye li'l-Külliyeti'z-Zeytuniyye li's-Şeriatî ve Usûli'd-Din, sayı 4, sene 76-77, ss. 29-77.

26 Tunus'ta bulunan vesikalar ve bazı diğ. eserler için bkz.: Mehmet Şeker "Tunus'ta Bulunan Türkçe Kitâbeler", Dokuz Eylül Ün. İlahiyat Fak. Der. sayı IV, İzmir 1987, ss. 183-225; "Tunus Millî Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları, aynı dergi, sayı II, İzmir 1985, ss. 105-122; Cezâyir'le alakalı eserler için de, Abdurrahman el-Ciylali, *Tarihu'l-Cezâiri'l-Amn*; Sa'dullah, *Tarihu'l-Cezâiri's-Sakâfi*; el-Ayyâşi. "Rihle; er-Râsidi, "es-Sağru'l-Cemâni fi İbtisâmi's-Sağri'l-Vahrani, tahkik el-Mehdi el-Bu'abedi, Konstantin 19743; Mecvayı Belhamisi, "el-Cezâir min hîlâl Rehelâti'l-Mağaribe fi'l-Ahdi'l-Osmâni", Cezâir 1981.

geleneksel üniversitelerden biri olan “Zeytûniye Camii (üniversitesi) ve Ulu Camii (Üniversitesi) kanalıyla ülkede ilim ve kültür gelişmiş ve “zeytûniyeliler” geleneği devam ettirilmiştir. Ayrıca sözkonusu yerleşim merkezlerindeki kur’an kursları, medreseler eğitim ve öğretimin Tunus’un her köşesine kadar ulaşmasına, okur-yazar olmayanların parmakla gösterilecek kadar azalmasına yol açmıştır.

Öte, yandan ülkede çok sayıda matbu ve gayri matbu eser vardı. Özel ve genel kütüphaneler ülkenin dört bir yanını süslüyordu ve çok kıymetli kitaplarla doluydu. Doğulu ve Endülüslü müslüman âlimlerin ilmi mahsullerini ihtiva eden çok sayıdaki kitapların yanı sıra Tunuslu müslümanlar tarafından yazılmış çok sayıda kitap mevcuttu. Kütüphanelerdeki kitapların önemli bir bölümü, İslâm tarihinin en eski dönemlerinden itibaren ilmî hayatın tessüs ettirdiği geleneğe bağlı olarak İslâm dünyasının birçok ilim merkezine-Hicaz, Şam, Bağdat, Kahire, İstanbul-seyahat eden veya bu yollardan hacca giden müslümanlar dönüşlerinde çok sayıda kitap getiriyorlar, Doğunun kültür mirasını Kuzey Afrika ülkelerinden ve en eski uygarlık merkezlerinden biri olan Tunus’a naklediyorlardı²⁷. Kittâniye medresesi kütüphanesi ve Zeytûniye kütüphanesi bu tür kitapların çoğunlukta olduğu kütüphanelerdendir.

Böylebir ilim ve kültür çevresinde çok sayıda seçkin ilim adamı, fakih, şâir, edip ve şeyh yetişmiştir. Öyleki, Zeytûniye ve Ulu Camii medreselerinin (veya üniversitelerinin) bulunduğu Tunis şehri Cezâyirli ve Faslı seyyahların ve ilim âşıklarının toplandıkları yer olmuştur. “Me-fâtihu’n-Nasr fi’t-Ta’rif bi Ulemâi’l-Asr” ın yazarı Muhammed b. Ebî Abdillah Muhammed el-İyâd el-Bacı (doğ. 1123/1710)²⁸, “Kitâbu’l-Haber fi Ma’rifeti Acâibi’l-Beşer”in müellifi Muhammed et-Tuvâtî ile İbrahim el-Garyanî, Ahmed Barnaz, Muhammed eş-Şafii, Mes’ud el-Bacı, Ebû Abdillah Muhammed el-Hadravî (1087-1144/1676-1732),

27 Tunuslu tarihçi Abdülcilil Temimi, Osmanlı devri Tunus tarihini çeşitli yönleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu gaye ile yaptığı inceleme ve araştırmalarını “*Revue Historique Magribene*” de yayınlanmaktadır. Mesela, bkz. Abdul-Celil Temimi, *el-Mecelletü’t Tarihîyyeti’l-Mağribiyye*” sayı 6, sene 1976 Tunis; sayı 3, sene 1977; 7-8, sene 1977; sayı 10-11, sene 1978.

28 “*Fikretü’n-Amme ani’n-Neşati’s-Sakâfi el-Cezâiri fi ahdi’l-Osmani*” başlıklı Arapça makalemizde bu konuda başvurulacak kaynakları ve etüd metodunu ortaya koymaya çalıştık (bkz. Sabri Hizmetli, *Fikretü’n-Amme...*, A.Ü. İlahiyat Fak. Der. C. XXX, s. 213 vd.). Ayrıca, et-Temegruti’nin “*en-Nefhatu’l-Miskiyye fi’s-Sefâreti’t-Turkiyye*” (Mr. de Quastr tarafından 1929’da Paris’te, Belhamisi tarafından da 1981’de Cezâyir’de yayımlandı); ez-Zeyyani’nin, “*et-Tercümaneti’l-Kübrâ*”, (Konstantin 1387/1967 ve el-Vergelani’nin “*er-Rihletu’l-Vergelaniyye*” sine (Muhammed b. Şenneb neşri) bakılabilir.

el-Müftî Ebû Abdullah eş-Şeyh Muhammed Saade, el-Fakih Ebû'l-Mehâsin es-Şeyh Yusuf Turgut, Ebu'l-Hasan eş-Şeyh Ali Sûsî (öl. 1732-1734 ?), Ebu'l-Abbas Seyyidî Ahmed el-Mâkûdî (öl. 1170/1757), Ebû Muhammed eş-Şeyh Abdullah es-Sûsî, Ebu'l-Abbas Ahmed et-Tarûdî, Ebû Abdullah Muhammed Arnavut el-Hanefî, Hammude b. Abdülaziz, İbrahim er-Riyâhî, Hüseyin Hoca ve benzeri âlimler isimleri kaydedeğeri Tunuslu âlimlerden bazılarıdır²⁹.

Öte yandan Tunus'ta hemen her câmi ve medrese ile ilgili bir "vakıf" vardı. Vakıflar, tıpkı Osmanlı devletinde olduğu gibi, eğitim ve öğretimin ülke sathında yayılmasında, ilim ve kültürün gelişmesinde fevkalade önemli rol oynadılar. Eğitim ve öğretimin herkes için ücretsiz olması, özellikle kırsal kesimlerden gelen talebelerin tümünün burslu ve yatılı öğrenim görmesi büyük ölçüde vakıfların ve zâviyelerin sağladığı imkanlar sayesinde gerçekleşmekteydi. Tunus'taki vakıflar ve onlarla ilgili gelirler (hübûs) Bey veya Dayı tarafından tayin edilen bir vekilin başkanlığındaki bir "Cemiyet"ce yönetiliyordu. Hayreddin Paşa tarafından 1875'de kurulan bir Genel Kurul (Cemiyet) ile seçilen müteveli heyetce yönetilen vakıfların çeşitli büroları vardı ve nâib tarafından temsil edilirdi; nâiblerin de vakıfların şubelerinde vekilleri vardı³⁰.

Cezâyir'e gelince; Cezâyir'in eğitim ve kültür yapısı da, Osmanlı İmparatorluğuna bağlı öteki ülkelerde olduğu gibi, İstanbul'daki eğitim modelinin ve kültür hareketinin bir uzantısı durumundaydı. Başkent Cezâyir, Buna, Zığriye, Milyâne, Cıcil, Vahran ve Tlemsen gibi şehirler eğitim-öğretim ve kültür faaliyetlerinin merkezi durumundaydı. Bilginlerin evleri, özel kütüphaneler, bazı dükkanlar, mescidler, zâviyeler ve medreseler başlıca eğitim ve kültür kurumlarıydı. İlkokul (ibtidâî), ortaokul-lise (sânevî) ve yüksek okul (âli) bölümlerine ayrılan medreseler ile "Ulu Câmi"ler büyük şehirler başta olmak üzere ülkenin dört köşesine yayılmıştı. Yalnızca kız öğrencilerin öğrenim gördükleri "Dârû'l-Muallime" (Kız Öğretmen Okulu) adı verilen medreseler de vardı; bu okullarda bugün "Kız Sanat Okulları" adı altında eğitim-öğretim yapılmaya devam edilmekte olup, sosyal ilimlerin yanı sıra, biçki, dikiş-nakış, güzel sanatlar, ev idâresi ve aile bilgisi dersleri okutulmaktadır. Ancak bu program bütünüyle Osmanlı devrinde Kız Öğretmen okullarında uygulanan programın tekrarı durumundadır.

29 *Encyclopedie de L'Islam*, art. Tunisie, ss. 907-909.

30 Söz konusu medreseler ve vakıflar Bâcce şehrindeydi; Türk devrinde önemli bir kültür merkezi olan Bâcce'de başka medreseler, vakıflar, mescidler ve zâviyeler de vardı. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Hoca, *Zeylu Beşâiri...*, s. 90 vd.; Hasan Hüsnî Abdulvehhab, *Varakatu Ani'l-Fadâratil-'Arabıyyeti bi İfrikıyyeti'l-Tunisiyye*, Tunis 1972; İbn Ebi Dinar, *el-Munis vb. eserler*.

Batılı yazarların yaptıkları birtakım istatistikler Cezâyir'deki eğitim-öğretim ve kültür düzeyinin çok yüksek olduğunu göstermektedir. Mesela, XVIII. yüzyılda yalnızca Konstantin kentinde 90 dolayında ilkokul (medrese-i ibtidaiyye), 60 dolayında orta okul ve lise (-ki bunların 35'i mescid, 16'sı da zâviyedir) ve 7 tane yüksek okul (medrese-i ulyâ) mevcuttu. İbtidâî kısmındaki öğrencilerin sayısı 2000, yüksek okuldakilerin sayısı ise 600-700 civarındaydı. Cezâyir şehrinde ise, aynı dönemde, 80 tane ibtidâîye, 12 adet medrese-i ulyâ, çok sayıda mescid ve zâviye vardı; yüksek tahsil öğrencilerinin sayısı 1000'in üzerindeydi.

Medreselerde okuyan talebelerin tamamına yakını burslu idi ve burs miktarı yüksekti. Her öğrenci 36 fransız frangı karşılığı burs alıyordu. Burslu talebelerin 1/3'i kırsal kesimlendendi; vakıfların himâyesindeki zâviyelerde yatıp kalkıyorlar, yeyip-içiyorlardı. İlkokullar vakıflar tarafından açılıp yönetildiğinden programını ve amacını da vakıflar tayin ederdi.

İlk öğrenimin metodu, ezberciliğe dayanan "zihin eğitim metodu" idi. Kur'an ve Arapça öğrenimi ile birtakım dinî bilgilerin verilmesi programın genel amacını oluşturuyordu.

Orta okul ve lise öğrenimi, mescidler ve medreselerde yapılırdı. Her ilim dalı, o dalda yetişmiş bir müderris tarafından öğretilirdi. Uzaktan gelen öğrencilerle fakir öğrencilere zâviyede veya mescid yanında kalacak bir yer temin edilir, yatılı olarak okuması sağlanırdı. Orta öğretim talebeleri genellikle kendi şehirleri dışındaki eğitim-öğretim merkezlerinde tahsil yaparlardı, başka yerlerdeki eğitim merkezlerine, mescidlere ve medreselere gönderilirdi. Tunis Şehrindeki Zeytûniye camii ve medresesi, Kayravan'daki Mescidu Abâdile, Ukbe b. Nâfi camii, Mazûne medresesi, İbn Ali eş-Şerif zâviyesi yabancı öğrencilerin toplandıkları başlıca eğitim ve kültür merkezleriydi.

Belirtmek isteriz ki, Cezâyir'in eğitim-öğretim ve kültür tarihinde, Türk eğitim-öğretim modelinin ve kültür anlayışının yanı sıra, Endülüs kültürünün ve murabıt ailesinin de belirgin bir yeri vardır. Hiçri IX. yüzyılda başlayan ve X. yüzyılda (Miladi XV. yüzyıl) bütün hızıyla artan Endülüslü Müslümanlar göçü, Cezâyirin ilim ve kültür, idârî ve siyâsi, ticârî ve iktisadî tarihinde etkili oldu. Günümüzde b'le, Endülüs şiir ve edebiyatı, mûsikîsi ve kültürü ülkenin kültür hayatının önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Endülüslülerin "nakilcilik" ve rivâyetcilik" anlayışına-zihinsel eğitim metodu - dayalı bir eğitim-öğretim programları vardı ki, Osmanlı devri boyunca da devam etti. Endülüslüler de akla ve akli ilimlere gereken önemi vermediler.

Murabıt Ailesinin zuhuru da, Cezâyir'in eğitim ve kültür tarihinde tesirini gösterdi. Onlarla birlikte, zâviyeler çoğaldı ve tasavvuf ilminin önemi arttı. Osmanlılardan birtakım imtiyaz elde eden bu kabile önemli gelişme kaydetti. Osmanlılar tasavvufu, tarikatları ve şeyhleri himâye ettiler; zâviyeleri ve tekkeleri ülkenin her tarafına yaydılar, kütüphaneleri tasavvuf ve tarikat kitaplarıyla doldurdular. Ancak, bu durum bilgi seviyesinin düşmesine, ilim ve kültür faaliyetinin duraklamasına, fikir ve ictihad kapısının kapanmasına yol açtı. Şeyhlerin, mutasavvıfların, zâhidlerin halk üzerindeki sultasını arttı, tekkeler ve zâviyeler, mescidler ve medreselerin önüne geçer oldu³¹. Neticede, eğitim ve öğretim düzeyi basitleşti, âlimlerin dinî hitabet seviyesi düştü ve eğitim-öğretimde-muh-teva ve metod itibarıyla sıradan bir seviye takib edildi. Âlim ile "mura-bit" veya Şeyh, cami ile zâviye arasındaki bu yarışma, sonunda talebenin ve halkın murabıt ve zâviyeyi âlim ve camiye tercih etmesine yol açtı. İnceleme ve araştırma yapmaya gerek duyulmadığından, fikir hayatı dondu; Muhammed b. Yusûf es-Senûsî ve Abdurahman es-Saalebi gibi tarikat şeyhleri ve sûfiler Hicrî IX. yüzyılın en büyük âlim ve zâhidlerinden sayıldılar.

Osmanlı devri Cezâyir kültür tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan ve "Tarihu'l-Cezâyiri's Sakâfi" (iki cilt) adlı eserin yazarı olan Ebu'l-Kasım Sa'dullah, karşıt tutum aldığı Osmanlıları, idâri, siyâsî, iktisâdî, dinî ve ilmî alanlardaki icraatları bakımından, sert bir dille eleştirir, bir takım sübjektif değerlendirmelerle onları suçlar. "Cezâyir toplumu, Osmanlı dönemi boyunca uygar bir toplum olarak yaşadı, şehirler halkın yaşantısında önemli rol oynadı" diyen Sadullah daha sonra şu iddiada bulunur: "Osmanlılar, gerek İstanbul'da gerekse Cezâyir'de, ilim ve kültürü, fikrî gelişmeyi ve teknolojik ilerlemeyi teşvik etmediler; çünkü bu tür faaliyetler-onlara göre-çağın ihtiyaçları çerçevesi dışındaydı. Zaten Osmanlılar gerek dinî gerekse ilmî yönden çok kötü durumdaydılar. Onlar zamanında ilmî ve kültürel faaliyet devletin sorumluluğuna girmiyordu, Müslüman Toplum'un görevlerindendi. Ne İstanbul'da ne de Cezâyir'de Talim ve Terbiye Bakanlığı vardı. İlim tahsili serbestti. Ümmet çocuklarının eğitim ve öğretiminden doğrudan sorumluydu. Aynı şekilde din işlerinden sorumlu olan da Ümmet'ti. Bununla birlikte Osmanlılar, imkanları ölçüsünde, ülkede eğitim ve öğretimin gelişmesi için çalıştılar. Önce camiler bina ettiler, sonra da yanlarında kur'an kursları yaptılar. Bu eğitim-öğretim ve ibâdet merkezlerinin gerektiği şekilde göre-

31 el-Iyâdi, "Mefâtihu'n-Nasr...", tah. Muhammed el-Habib, en-Neşretu'l-ilmîyyetu li'l-kulliyeti'l-zeytuniyyeti li'ş-Şeriatî ve Usûl u'd-Din, sayı 4, sene 1976-1977, s. 103-104.

vini yapabilmesi için de “Vakıf”lar kurdular. Medreseler yaptılar ve buralara maaşlı müderrisler tayin ettiler”³².

Şehirlerin tüm semtleri, köyler hatta dağlık yerler ve Sahra'nın en uca köşelerine varıncaya kadar her yerde medrese, cami ve zâviye vardı. Ülke medreselerle doluydu ve okur-yazar olmayan nâdir bulunurdu; Cezâyir ve Tunus'u ziyaret edenlerin dikkatini çeken hususlardan birisi bu idi³³.

Köy ve şehir müderrisleri diye genelde ikiye ayrılan müderrisler ve ya eğitimciler, eğitim-öğretimin temel direği durumundaydılar ve öğrencilere her konuda örnektiler. Ayrıca ilk okul öğretmenleri (müderrisleri -muallimleri), orta ve lise müderrisleri diye de iki kısma ayrılan öğreticiler buldukları yerleşim merkezi ve eğitim kurumuna göre maaş alırlardı³⁴. Ülkede ilim ve ahlakı ile tanınmış pekçok müderris veya muallim vardı; İbn Meryem'in “el-Bustan...”, el-Batyevî'nin “Matlabu'l-Fevz ve'l-Felah”, el-Fâkûn'un “Mensûru'l-Hidâye...”, el-İyâdî'nin “Mefâtihu'n-Nasr...”, Fantourde Bordier'nin “el-Cezâir fi'l-Karnî's-Sâni-i Aşar”, Hüseyin Hoca'nın “Zeylu Beşâiri Ehli'l-İmân...” adlı eserleriyle İbnu'l-Müftî ve benzerlerinin tarihi eserleri ve Seyahatnameler, Siyer ve terâcim kitapları bu bilgilerden sözeder; Osmanlı devri Cezâyirli ve Tunuslu bilgileri, idârî yapıya paralel olarak, üç veya beş kısma ayrılarak (beylerbeyliği, Paşalar, Ağalar, Dayılar dönemi şeklinde) takdim ederler³⁵. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Makarri el-Kureşî (öl. 986/1575), Abdurrahman b. Muhammed el-Ahdari (918-983/1512-1575), Ömer b. el-Kammad (öl. 960/1553), Muhammed el-Harrubi (öl. 963/1556), Mustafa Başterzi (öl. 980/1572), Ebû Mehdî İsâ es-Sa'alebî (1081/1669), Yahya eş-Şâvî (öl. 1096/1685), Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Mancalati (öl. 1104/1693), Abdurrezzak b. Ahmeduş (1107/1696), Hacı Ahmed el-Papucî, Muhammed b. el-Annabî, Abdülaziz es-Semîni (öl. 1223/1808), İbn Yusuf ve benzerleri Osmanlı devrinde Cezâyir'de yetişen seçkin ilim adamlarından bazılarıdır³⁶.

32 Hüseyin Hoca “Zeylu Beşâiri Ehli...”, s. 144-150'de, 14 seçkin bilginin hal tercümesini verir. el-İyadî'nin “Mefâtihu'n-Nasr” adlı eseri de 23 seçkin bilginin biyografisini ihtiva eder.

33 Maksudoğlu, adı geçen makale, s. 189; Eİ, art. Tunisie, p. 908

34 Eİ, p. 909

35 M. Şeker, Tunus Millî Kütüphanesindeki Türkçe el-Yazmaları, s. 108

36 Asıl adı Muhammed b. Ebî Abdillah Muhammed el-İyadî el-Bâcî'dir; ancak bazı yazarlar onun adının Muhammed b. eş-Şeyh Muhammed b. Muhammed eş-Şerif olduğunu söylerler. Devrinin seçkin âlimlerindendi. *Mefâtihu'n-Nasr fi't-Tarif bi Ulemâi'l-Asr*” adlı biyografik eseri, Muhammed el-Habib tarafından tahkikli olarak Zeytuniye Üniversitesi Dergisinde (en-Neşretu'l-ilmîyyetu'..., sayı 4, sene 76-77, ss. 98-206 arası, neşredildi. el-İyadî mâliki mezhebine mensuptu ve Ali Paşa'ya çok yakındı. 23 âlimin biyografisinin yer aldığı eseri “*Mefâtihu'n-Nasr*, aynı zamanda Paşalar devri âlimlerinin listesi durumundadır.

İlgili kaynaklardaki genel bilgilerden öğrendiğimize göre, ilkokullar (medaris-i ibtidâiyye), vakıf sahiplerinin isteği doğrultusunda eğitim-öğretim yapardı; bazan yalnızca Kur'an öğretmek ve temel dinî bilgiler vermek amacını taşıırken, bazan da belli bir mezhebe göre eğitim-öğretim verirdi. Ancak asıl amaç, müslüman çocuklarını İslam'ın genel ilkeleri yönünde yetiştirmektir. Kur'an'ın öğretilmesi ve ezberletilmesi başta gelirdi.

Orta ve yüksek okullarda (sâneviyye ve ûlyâ), genellikle Kur'an ilimleri ve öteki naklî ilimler öğretilirdi. Öğretimin temel imla ve şerhi; her müderrisin bir okuyucu öğrencisi vardı; o, kitaptan bir yeri okur, müderris de açıklardı, akli ve nakli delillerle izah ederdi. Dersin sonunda konuyu özet olarak yazdırırdı. Üstelik, öğrenciler de verilen dersle ilgili not tutarlardı. Öğrenciler aktif olarak derse katılırlardı; ezber ve rivâyet müderrisin tedris metodunun temelini oluştururdu. Öğrenci ilimleri senetleriyle ezberler ve rivâyet ederdi. Zihni geliştirme metodunun uygulandığı orta okul-lise ve yüksek okullarda ezbercilik çok gelişmişti; öğrenciler "Şerh-i Halil" gibi kitapları tamamiyle ezberlerdi.

Eğitim-öğretim programı genellikle klasik medrese programı olup, dinî-naklî ilimlerin-tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, ilm-i tevhîd- ve tarih, coğrafya gibi beşerî ilimlerin, sarf-nahiv, beyan ve belagat gibi dil ilimlerinin öğretimiyle sınırlı idi, Kur'an âyetlerinin ezberlenip bilinmesi, bazı hadislerin ezberlenmesi, İslam inanç ve ibadet esaslarının öğrenilmesi bu okullardaki eğitim-öğretim temel amacını oluşturuyordu. Zaten Osmanlı devletinin merkezinde ve öteki eyaletlerinde de uygulanan eğitim-öğretim metodu bu idi. Akli ilimlere, mantık ve felsefe verilerine fazla itibar edilmiyordu.

Ne var ki, Osmanlılar tarafından tesis edilen bu klasik eğitim-öğretim modeli, kurulan vakıflar, inşa edilen camiler, zâviyeler ve medreseler sömürgeci fransızlar tarafından amacından uzaklaştırılmış, kapatılmış ve bazıları da kiliseye çevrilmiştir. Bu "millî eğitim modeli" yerine, fransız sömürgeciliğinin çıkarları doğrultusunda kültür veren bir "gayri millî" eğitim metodu yerleştirdiler. Ayrıca, Tunus ve Cezayir'i işgal eden Fransızlar, çokluğu ile kendilerini dehşete düşüren kütüphaneleri tahrip etmişler, kitaplarının önemli bir bölümünü de Fransa'ya taşımışlardır.

Tarihçesini, Osmanlı yönetimine geçiş safhasını, eğitim ve kültür yapısını genel çerçevede ele aldığımız Tunus ve Cezâyir ilim ve kültür tarihinin sözkonusu dönemdeki mayası İslamiyet oldu. İnançlı, bilgili ve bilinçli insanlar yetiştirmek kültür politikasının temelini oluşturdu. O-

nun için de, insan inanç ve fikir yapısını hâtil akidelere karşı korumayı hedef alan “zihnî terbiye usûlü” uygulandı. Ülke insanının yetiştirilmesi, ihtiyaç duyduğu bilgilerle donatılması demek olan eğitim ve öğretim, “örgün eğitim kurumları” (medreseler) ya da “örgün olmayan kurumlar”, yaygın eğitim kurumları yoluyla, “koruyuculuk, yenilikçilik ve dürüst kişilik” ilkeleri doğrultusunda gerçekleştirilmeye çalışıldı.

Araplar, Berberler, Endülüslü göçmenler ve Türkler'den oluşan halk Tunus ve Cezâyir'de zengin bir kültür meydana getirdiler. Yönetimin Türkler'de olması, Hanefî mezhebine mensup ilim adamlarının ve göçmenlerin İstanbul'dan gelip bu ülkelere yerleşmesi Osmanlı geleneksel kültürünün bu ülkelerde yayılmasını sağladı. Özellikle Dayılar döneminde bu ülkelerde “hanefîlik-mâlikîlik mezhepleri anlayışı” çerçevesinde bir eğitim-öğretim yapıldı. Bu gaye ile, yapılan her camiın yanına bir de medrese inşaa edildi³⁷.

Tunus ve Cezâyir'in kültür yapısı, eğitim ve öğretim sistemi, klasik İslâm kültürünün ve eğitiminin genel özelliklerini taşımaktadır. Düşüncenin sınırları uygulanan eğitim-öğretim metoduyla sınırlı kalmıştır. Camiler, medreseler, zâviyeler, kütüphaneler, saraylar ve dükkanlar başlıca eğitim-öğretim kurumlarını ve kültür merkezlerini oluşturmuştur.

Yöneticilerin çeşitli tarikatların Tunus ve Cezâyir'de yayılıp güçlenmesini teşvik etmeleri, eğitim-öğretimin daha çok tasavvuf ve tarikat erbâbının yönetiminde yapılması, felsefe, kelam ve mantık gibi aklî ilimlerden çok fıkıh, tasavvuf, hadis ve benzeri naklî ilimlere ve ezberciliğe yer verilmesi ilmin gelişmesini, kültür seviyesinin yükselmesini engelleyici bir faktör oldu. Düşünce dondu, fikir kısırlığı meydana geldi. Üretken ilim adamları yetişemedi, yeni problemler yeni çözümler getirilemedi. Böylece, ilim ve kültür hayatı duraklama devrine girdi. Aynı dönemde Osmanlı Devlet merkezinde de durum aynıydı. Taklitçilik, nakilçilik ve ezbercilik ilim erbâbının önde gelen özellikleri oldu.

Sonuç olarak şunu söylemek isteriz; Tunus ve Cezâyir'in eğitim-öğretim ve kültür düzeyi, Osmanlılar devrinde, o zamana göre makul seviyedeydi. Eğitim ve öğretim modeli, İstanbul'daki talim ve terbiye nizamının uzantısı durumundaydı. Câmiler, zâviyeler, medreseler başlıca eğitim-öğretim ve kültür kurumlarıydı. Medreselerin inşasından sonra da mescidlerde eğitim-öğretim ve kültür faaliyetlerine devam edil-

37 el-İyâdi, *Mefâtihu'n-Nasr...* s. 108

di. Câmilerdeki öğretim hem ilkokul hem de orta okul ve yüksek okul seviyelerinde yapılmaktaydı. Nitekim buralarda halk eğitimi düzeyinde eğitim-öğretim de yaptırılıyordu. Tunus ve Cezâyir ülkeleri, idarî, askerî ve siyâsî bakımlardan olduğu kadar, eğitim ve öğretim, ilim ve kültür yönelerinden de küçük İstanbul durumundaydılar. İstanbul'daki ulemânın savaşta ve barışta, ilim ve irfanlarıyla oynadıkları rolü, Tunus ve Cezâyir'deki ulemâ bu ülkelerde oynadılar. Cezayir ve Tunus'a yerleşen yöneticiler, kadılar, müftüler ve hanefî bilginler Osmanlı eğitim ve kültür modelinin bu ülkelerde yerleşmesini ve ilim ve kültür hayatını yönlendirmesini sağladılar. Mevlevîlik, Nakşibendilik, Kadirilik, Bektaşılık ve benzeri Anadolu tarikatlarına mensup şeyhler ve sûfîler de Anadolu tekke-tarikat kültürünü, tasavvuf mirasını beraberlerinde getirdikleri kitaplar ve eğitim-öğretimde kullandıkları fikirleriyle Cezâyir ve Tunus'ta yaydılar. Ülkede canlı bir ilim ve kültür hareketinin, yaygın bir eğitim-öğretim faaliyetinin ve zengin bir dinî külliyatının meydana gelmesini sağladılar. Yetiştirdikleri çok sayıdaki ilim adamı ve telif ettikleri kıymetli eserleriyle Cezâyir ve Tunus'ta eğitim ve öğretim, ilim ve kültür düzeyinin yükselmesine hizmet ettikleri gibi, İslâm'ın Kuzey Afrika'da aslı hüviyetiyle yüzyıllar boyunca yaşamasını sağlayacak, bölge halkının millî ve mânevi değerlerini yaşatmalarına imkan verecek bir kültür mirası bıraktılar. Cezâyir Cumhurbaşkanı Şadlı b. Cedid'in Ulusal Kurtuluş Partisi'nin 5. genel kurulunda yaptığı konuşmada (1983'de), Millî Eğitim ve Öğretimden sorumlu kişilere, Osmanlı dönemi eğitim-öğretim modeline dönmeyi salık vermesi, hem Türk Eğitim-öğretim modelinin bu ülkedeki yerine hem de Cezâyir halkının kadirşinaslığına ve vefasına delil teşkil etmektedir.